

Čejka, Mirek

[Němec, Igor. Rekonstrukce lexikálního vývoje]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1983, vol. 32, iss. A31, pp. 92-95

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100692>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Igor Němec: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Academia, Praha 1980, 193 s.

Igor Němec mohl bez nadsázky nazvat svou knihu „Kompendium historické lexikologie“, neboť rozsáhlý obecný teoretický a metodologický rámec jeho práce o metodách lingvistické rekonstrukce slabě doložených nebo nedoložených lexikálních jednotek by ho k tomu plně opravňoval.

Autor knihu rozvrhl do šesti větších kapitol. V první z nich (Slovní zásoba jako systém) a ve druhé (Slovní zásoba jako specifický systém znakový) je podrobný výklad teorie lexikální jednotky a lexikálního systému v pojmovém rámci bilaterální znakové teorie. Třetí kapitola (Obecné principy poznání slovní zásoby) a čtvrtá kapitola (Zvláštní principy poznání slovní zásoby a jejího vývoje) se zaměřují na obecné i speciální metodologické závěry, které plynou z daných teoretických předpokladů, jak byly formulovány v první části knihy. Němec ve třetí a čtvrté kapitole vyslovuje i praktické směrnice pro práci historicky orientovaného lexikologa a lexikografa. V páté a šesté kapitole (Prohloubení analýzy lexikálního vývoje komplexním uplatněním uvedených principů a Rekonstrukce jednotek neúplně doloženého lexikálního systému) autor předvádí, jak je možno komplexním způsobem aplikovat zásady, které vyplývají z teoretické a metodologické základny, jež byla vybudována v základní části práce (v první až čtvrté kapitole).

Igor Němec vidí slovní zásobu především systémově. Jednotky slovní zásoby jsou v rámci lexikálního systému propojeny jednak vztahy významovými, jednak vztahy formálními zprostředkovanými významem (hlavně slovtovornými) i čistě formálními (např. hláskové adaptace přejatých slov). Systém slovní zásoby ovšem jistým způsobem souvisí se systémem gramatickým a fonologickým, s nímž kooperuje na fungování systému nadřazeného — systému celého jazyka. Systémový charakter slovní zásoby se neprojevuje jen „nahoru“, v jejím začlenění do soustavy jazyka, nýbrž i „dolů“, neboť i lexikální jednotky samy tvoří systémy dané hierarchií jejich sémů, jež určují významové kvality jednotlivých lexikálních jednotek. Tato vnitřní, sémická struktura seskupuje pak lexikální jednotky v hierarchizované skupiny na základě společných a rozdílných klasifikačních rysů. Počet společných klasifikačních rysů pak v takové skupině rozhoduje o tom, zda je daná lexikální jednotka v centru, nebo na periférii subsystému. Pokud se ve vývoji lexikální jednotka obohatí o klasifikační rysy, postupuje k centru a vice versa. Takto funguje jeden z hlavních vývojových mechanismů ve slovní zásobě. Postup od periférie k centru se projevuje i vznikem nových forem a významů, přejímáním cizích slov a jejich adaptací, opačný postup sémantickým „vykotvením“ jednotek z daných podsystémů a jejich zánikem nebo přechodem do jiného subsystému (například expresivního nebo terminologického).

Výchozím teoretickým poznatkem strukturální lexikologie, tak důležitým pro celý pojmový aparát I. Němce, je zjištění, že slovní zásoba je v rámci jazyka sama již systémem systémů, a to především v oblasti vztahů paradigmatických (hyponymních a hyperonymních, synonymních a antonymních, ale také polysémních a slovtovorných). Autor však klade velkou váhu — což není v naší lexikologii stále ještě běžné — na strukturální povahu syntagmatických (valenčních) vztahů lexikálních jednotek. Právě tento zřetel na to, jak se lexikální jednotky střetávají v jednotky vyšší roviny — věty, patří mezi velké zásluhy a nova Němcovy knihy.

Kapitola druhá je vlastně teorií slova jako znakové jednotky. Základní lexikální znakovou jednotkou je pro Němce lexikální forma mající jeden význam, tedy slovo monosémní nebo jedno užití slova polysémního. Formální i významové složky takové základní jednotky si spojují s jinými lexikálními jednotkami v hierarchicky nadřazené lexikální subsystémy (polysémní strukturu, strukturu synonym, sémantické pole, slovní čeled, slovtovorný typ, slovní druh atd.). Tyto společné složky pak dávají lexikální jednotce formální i významovou strukturu. Není-li lexikální jednotka v minulých fázích jazykového vývoje dostatečně doložena, je jí třeba rekonstruovat se zřetelem ke všem faktorům, které mají podíl na utváření jejího významu a svými změnami do jejího vývoje zasahují. Igor Němec počítá s těmito činiteli: 1. označovaná skutečnost, 2. vztah mluvčího k ní, 3. odraz skutečnosti ve vědomí uživatele jazyka, 4. jazykové ztvárnění tohoto odrazu lexikální formou ve vztazích paradigmatických i syntagmatických k jiným lexikálním jednotkám, 5. celkové zařazení do formálně významových kategorií daného jazyka. Autor při rekonstrukci tedy zdůrazňuje nejen vývojové difference dané formálně a relacemi paradigmatickými i syntagmatickými, nýbrž i relevantní vývojové rozdíly mimojazykové, dané odlišnostmi v pojmenovávané

skutečnosti a jejím hodnocení a poznání ze strany člena daného jazykového společenství; upozorňuje, že je třeba brát v úvahu dokonce i skutečnosti v dané době ještě nepojmenované, popřípadě pojmenování z okrajových a parazitních systémů jazyka (termíny, nomina propria, interjekce aj.). Zejména v souvislosti s činitelem uvedeným pod č. 3 klade autor důraz na mezijazykové rozdíly v psychologickém zpracování a hodnocení skutečnosti; takové rozdíly se mohou objevit i při srovnání různých vývojových stadií téhož jazyka.

Z teorie lexikální jednotky a lexikálního systému vyvozuje Němec v kapitole třetí celou řadu metodologických principů pro historicky orientovanou lexikální analýzu. Jejím východiskem je pro Němce forma, nikoli však pouze tradičně chápaná morfoloogická a slovtvorná forma lexikálních jednotek, nýbrž forma chápaná v modernějším rozšířeném pojetí, při němž se bere v úvahu i syntaktické chování lexikálních jednotek v jejich syntagmatických vztazích s jinými znakovými jednotkami. Autor je si vědom, že tato metoda „umožňuje analyzovat lexikální význam jako objekt strukturovaný jazykovým systémem nejen u slov slovtvorně motivovaných, ale i u slov značkových. Prediktabilitu lexikálního významu neomezuje pouze na strukturu slovtvornou“ (str. 50). S formou konstituuje lexikální jednotku především komplex jejich sémantických rysů; analytická práce pak spočívá u prvků lexikálních subsystémů v rozlišení rysů integračních na jedné straně a rysů diferenačních na straně druhé. To má pak důsledky pro stanovení faktorů lexikálního vývoje, který se projevuje zejména posuny od centra k periférii a naopak. Vývojové procesy jsou opět určovány nejen zmíněnými faktory jazykovými, nýbrž jejich souhrou s činiteli psychologickými a kulturně sociologickými. Při zkoumání lexikálního vývoje pak Němec doporučuje jako nejužitečnější metodu synchronních systémových průřezů jazyka v dobových intervalech co nejkratších a diachronní srovnání těchto průřezů. Taková metoda dobře osvětluje procesy restrukturaace jazykových subsystémů v časovém průběhu a jejich základní tendence. Jazykový vývoj se v Němcově práci vysvětluje především jako řešení vnitřních rozporů mezi rozdílem formy a totožností obsahu i naopak; dále se poukazuje na uplatňování vývojového principu vyvažování vyšší (složitější) kvality lexikálních jednotek nižší kvantitou (frekvencí) jejich výskytu a naopak i najev kvantitativního podmínění vzniku nové kvality (např. posuny od významu konkrétního k abstraktnímu).

Vedle takto obecných analytických principů aplikuje autor — v kapitole čtvrté — řadu speciálních metodologických principů, zčásti přebíraných z jiných disciplín (převážně z fonologie). U jazykové systémových souvislostí 1° formuluje zásady komponentní analýzy sémantických rysů a studia pojmových a sémantických polí; 2° souvislosti mezi lex. jednotkami se pokouší zachytit lex. korelacemi a významovými i významově formálními opozicemi; 3° vývoj korelačních vztahů a opozic znázorňuje dynamickými prostorovými modely (jako příklad uvádí podrobnou analýzu a prostorové modely slovesných kmenů čeledi slovesa *sedět* v psl. před vznikem vidu, v psl. po vzniku vidu, ve starším období stč. a v nové češtině); 4° při rekonstrukci nedostatečně doložených lex. jednotek bere v úvahu jak vztahy paradigmatické, tak i syntagmatické (jako příklad se rekonstruuje starší význam subst. *oblíben* s pomocí jeho valenčních vlastností); 5° v oboru psychologické podmíněnosti vztahů mezi lexikálními jednotkami téže polysémií struktury nebo slovtvorného subsystému doporučuje autor rekonstrukci sémantických složek etymologických východisek historicky doložených lex. jednotek s pomocí statistických rozborů lex. opozic významových i významově formálních. Takové rozборы je podle jeho mínění nezbytné nutně opřít o zhodnocení jinojazyčných (geneticky příbuzných, ale popřípadě i nepříbuzných) paralel (příkladem je nesnadná etymologie slovan. *blago*). 6° Historická lexikologie se neobejde bez zřetele k mimojazykovým faktorům konstituování a vývoje lexikálních jednotek (nelze tedy nebrat zřetel na označovanou skutečnost a její odraz v lidském vědomí). Tento zřetel se uplatňuje zejména studiem starých reálií a vyhodnocováním jejich dobových vyobrazení (zajímavě dokládá ilustracemi význam pojmenování *visatá zahrada*, *žalář*, *kokodril*, *san* a sporného subst. *obnož*), jakož i využitím metod historické sociolingvistiky (zejména pro rozbor tzv. klíčových slov jako *společnost*, *obec*, *pán* apod.). Jenom takto lze zabránit anachronistickému spojování staré formy s novější významovou interpretací (příkladem je rekonstrukce staré představy hrobu).

Pátá kapitola je řadou ukávek prohloubené analýzy lex. vývoje při komplexní aplikaci uvedených principů na diachronní studium sémantické struktury lex. jednotky a jejich nadřazených lex. subsystémů, a to na konkrétním materiálu stč., částečně pak

v konfrontaci s širším materiálem slovanským. Jako příklad autor uvádí komplexní analýzu stavu a rekonstrukci vývoje lex. jednotek stč. polysémního slovesa *občiniti*. Na 19 stranách je provedena podrobná analýza ještě složitějšího případu stč. slovesa *zposobiti*. Dává hlubší vhled do polysémní struktury tohoto slovesa a velmi přesvědčivě podpirá jeho odvození z výchozí struktury *po sobě*. Tento výklad není doposud všeobecně uznáván (odmítá ho např. Š. Ondruš), ale Němcova analýza je tak důkladná a materiálově podložená, že sice důvtipně argumentované, ale spíše spekulativní etymologie jiné odsunuje zcela do pozadí.

Příklad rozboru vývoje antonymních vztahů provádí Němec svým analytickým instrumentálem na opozicích *hořký* × *sladký* a *horký* × *chladný*, aby osvětlil formální diferenciaci *horký* × *hořký*. Tvaroslovné sblížení pak dokládá vývojem dvojice *rub* × *líc*, slovtvorné sblížení vývojem dvojice *schudnutí* × *zbohatnutí*. Zajímavý je i Němcův rozbor příčin formálních změn v antonymní dvojici adverbii *dvíve* × *posléze*. Zvláštní pozornost je v knize věnována významovému sblížování antonym a je doložena přesvědčivým výkladem historie vývojového vztahu českých a slovanských antonym s významem „levý“ × „pravý“; Němec svou argumentací zpřesňuje i dosavadní etymologické výklady v okruhu dané problematiky.

Jen naznačena je oblast otázek analýzy synonymních systémů. Naproti tomu se velmi podrobně dokládá paralelní vývoj sémantické stavby v rámci slovní čeledi záporných zájmených příslovcí typu *nikde*, a to ve vztahu jednotek k systémům sousedním (synonymním, antonymním a koheponymním). Vývoj je názorně zobrazen prostorovým modelem.

Analýza historie slovtvorného typu stč. deverbativních jmen činitelských s příponou *-an* je dokladem trojčlenného rozboru: 1. v rovině interních vztahů mezi lex. jednotkami, 2. v rovině externích vztahů k systémům sousedním (synonymním slovtvorným typům), 3. v rovině externích vztahů k systémům nadřazeným (ke kategoriím souřadných slovtvorných typů s týmž afixem).

Na periferním systému terminologickém se předvádí analýza mimojazykových vývojových faktorů. Speciální názvy z oblasti pohřbívání se konfrontují s výsledky archeologického výzkumu, s údaji ze stč. literatury, s dobovými vyobrazeními a jinými kulturně historickými prameny. Výsledky této analýzy se pak integrují s analýzou jazykových fakt (sémantickou valencí sloves pohřbívání, neexistencí jazykových dokladů pro užívání rakví a speciálními vlastnostmi termínů pro prostředky k uložení nebožtíka).

V poslední, šesté kapitole autor podává přehled pracovních kritérií pro rekonstrukci neúplně doloženého lex. systému. Podáváme zde jejich seznam:

1. kritéria komponentové shody v paradigmatických vztazích
  - a) téže polysémní struktury,
  - b) lex. jednotek synonymních,
  - c) lex. jednotek téhož systému vícenásobných synonym,
  - d) lex. jednotek téhož systému vícenásobných antonym,
  - e) lex. jednotek téže slovní čeledi,
  - f) lex. jednotek téhož slovtvorného typu,
  - g) lex. jednotek téhož valenčního typu;
2. kritéria kategoriálního komponentového rozdílu v paradigmatických vztazích
  - a) mezi lex. jednotkami téže polysémní struktury,
  - b) mezi lex. jednotkami s tvaroslovně rozrůzněnou formou,
  - c) mezi lex. jednotkami v systému synonym,
  - d) mezi lex. jednotkami téhož podsystému slovní čeledi,
  - e) mezi lex. jednotkami téhož slovtvorného podsystému;
3. kritéria komponentové shody v syntagmatických vztazích
  - a) u jednotek spojených valencí konstrukční,
  - b) u jednotek spojených valencí sémantickou,
  - c) u jednotek spojených valencí nadvětanou;
4. kritéria komponentové shody v mezisystémových vztazích
  - a) mezi lex. jednotkami z různých fází vývoje téhož jaz. systému,
  - b) mezi lex. jednotkami příbuzných jazyků (jinojazyčné responze a sémaziologické paralely),
  - c) mezi lex. jednotkami vzdáleně příbuzných a nepříbuzných jazyků,
  - d) mezi zkoumanou lexikální jednotkou a jejím ekvivalentem jinojazyčné předlohy.
5. kritéria komponentové shody v mimojazykových vztazích

- a) mezi zkoumanou lex. jednotkou a denotátem doloženým v podobě reálie nebo jejího dobového vyobrazení,
- b) mezi lex. jednotkou a denotátem popsáním v literatuře příslušného období,
- c) mezi zkoumanou lex. jednotkou a denotátem popsáním v soudobých odborných kulturně historických studiích,
- d) mezi zkoumanou lex. jednotkou a denotátem dobře doloženým analýzami historické sociolingvistiky.

Teoreticky lze autorovi stěží co vytýkat, zejména přijmeme-li bilaterální znakové pojetí. Při unilaterálním pojetí by bylo ovšem leccos třeba a možno formulovat jinak, možná i jednodušeji (zejména v kapitole druhé 2.1 při definici denotátu). Po technické stránce čtenář a uživatel knihy dost citelně postrádá seznam použitých zkratk staročeských rukopisů a tisků, jakož i tematický rejstřík a seznam analyzovaných lex. jednotek.

Němcova vysoce systematická a na generalizace nesmírně bohatá práce není výsledkem abstraktních spekulací, nýbrž je to teoretická a metodologická účtování z rozsáhlé praxe jednoho z nejvýznamnějších českých historických lexikografů. Kniha výborně poslouží jako teoretická i metodologická opora historickým lexikologům a lexikografům zpracovávajícím v diachronním aspektu slovní zásobu jednoho jazyka, neméně užitečná však bude také pro komparatisty hledající v rekonstrukcích předhistorických jazykových východisek skutečnou nebo aspoň pravděpodobnou podobu genetických diferenciálních a integračních procesů, a konečně bude vítána i pro obecné lingvisty a typology odhalující v souhlasných formálních a sémantických jevech a změnách projevy univerzálních vlastností jazyka nebo jazykového typu.

Mirek Čejka

Georg Renatus Solta: Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980, 261 str.

O tom, že se problematika balkánských jazyků dnes těší intenzivní pozornosti, svědčí mj. čtyři knižní publikace, jež vyšly v průběhu posledních osmi let. Dvě z nich jsou věnovány starým indoevropským jazykům Balkánu (lépe řečeno jejich žalostným pozůstatkům): *R. Katičić, Ancient Languages of the Balkans (Haag-Paris, 1976)* a *V. P. Neroznak, Paleobalkanskije jazyki (Moskva 1978)*. Balkánským jazykům historického období (jejich vzájemným vztahům, otázce tzv. balkánského jazykového svazu) je věnována kniha *H. W. Schallera Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie (Heidelberg 1975; referát o ní najde zájemce v časopisu Die Sprache 23, str. 180—182)*, jakož i kniha *G. R. Solty, o níž zde chceme v krátkosti referovat*.

Autor knihy, známý vídeňský indoeuropeista, věnoval balkánské problematice již některé své dřívější práce. O jeho knize zabývající se vztahy arménštiny (jazyka, na jehož genuzi se pravděpodobně podílela i balkánská složka) k jiným ide. jazykům jsme referovali v *AOR 40 (1972)*, str. 265—6. — Látku své poslední knihy rozdělil S. do čtyř kapitol: I. Einleitung, II. Das balkanische Substrat, III. Balkansprachen im Lichte der Geschichte, IV. Die sogenannten Balkanismen. Následuje ještě kratičká doslov, výběrová bibliografie a rejstříky. Ke knize je připojena mapa zachycující pravděpodobné rozmístění thráckých a dáckých kmenů.

Úvod knihy je v podstatě pojat jako zdůvodnění (resp. apologie) existence balkanistiky (balkánské lingvistiky) jako zvláštního oboru a vymezení jejích úkolů. Odmítavé stanovisko vůči balkánské lingvistice pramení podle autorových slov jednak z absolutizace genealogické klasifikace, jednak ze skrytého lingvistického šovinismu. Zkoumání společných rysů balkánských jazyků, jejich srovnávání, představuje podle S. důležitý doplněk jednotlivých filologií. Toto srovnávání má však i značný teoretický význam, protože skýtá názorné poučení o vzniku tzv. jazykových svazů. Za jádro balkánského svazu pokládá S. — ve shodě s jinými badateli — albánštinu, rumunštinu, bulharštinu a makedonštinu, kdežto novořečtinu řadí spíše k okrajovým jazykům (dialekty, jejichž význam je to náležitě potvrzen, však skýtají poněkud jiný obraz).

Zlomkovitě doloženým indoevropským jazykům starověkého Balkánu je věnována kapitola II. Autor odmítá — ve shodě s dnes převládajícím názorem — přeceňování jejich úlohy při vzniku tzv. balkanismů (toto stanovisko je mj. diktováno nedostatkem